

تاریخ نگاری محدث قمی رحمته الله

رحمت الله بانسی

پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
بهار ۱۳۹۴

بانشی، رحمت‌الله، ۱۳۵۲ -

تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته‌الله / رحمت‌الله بانشی. - قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۳۹۴.
دوازده: ۲۴۴ ص. (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ ۳۰۵: تاریخ؛ ۶۵)

ISBN: 978-600-298-090-8

بها: ۹۰۰۰۰ ریال

وضعیت فهرست‌نویسی: فیپای مختصر.

فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است.

مندرجات: کتابنامه: ص. [۲۱۵]-۲۲۶؛ همچنین به صورت زیرنویس.

نمایه.

الف. پژوهشگاه حوزه و دانشگاه. ب. عنوان

شماره کتابشناسی ملی

۳۷۷۵۴۰۹

تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته‌الله

مؤلف: رحمت‌الله بانشی

ناشر: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (شماره انتشار: ۳۰۵؛ تاریخ: ۶۵)

ویراستاری: سعیدرضا علی‌عسکری

صفحه‌آرایی: اعتصام

چاپ اول: بهار ۱۳۹۴

تعداد: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: سعیدی

چاپ: قم - سبحان

قیمت: ۹۰۰۰ تومان

کلیه حقوق برای پژوهشگاه حوزه و دانشگاه محفوظ و نقل مطالب با ذکر مأخذ بلامانع است.

قم: ابتدای شهرک پردیسان، بلوار دانشگاه، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، تلفن: ۰۲۵-۳۲۱۱۱۱۰۰ (انتشارات: ۳۲۱۱۱۳۰۰) نمابر:
۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰ تلفن: ۳۷۱۸۵-۳۱۵۱ تهران: خ انقلاب، بین وصال و قدس، نبش کوی اُسکو، تلفن: ۰۲۱-۶۶۴۰۲۶۰۰

Website: www.rihu.ac.ir

Email: info@rihu.ac.ir

سخن پژوهشگاه

پژوهش در علوم انسانی [به منظور شناخت، برنامه‌ریزی و ضبط و مهار پدیده‌های انسانی] در راستای سعادت واقعی بشر ضرورتی انکارناپذیر و استفاده از عقل و آموزه‌های وحیانی در کنار داده‌های تجربی و در نظر گرفتن واقعیت‌های عینی و فرهنگ و ارزش‌های اصیل جوامع، شرط اساسی پویایی، واقع‌نمایی و کارآیی این‌گونه پژوهش‌ها در هر جامعه است.

پژوهش کارآمد در جامعه ایران اسلامی در گرو شناخت واقعیت‌های جامعه از یک‌سو و اسلام به‌عنوان متقن‌ترین آموزه‌های وحیانی و اساسی‌ترین مؤلفه فرهنگ ایرانی از سوی دیگر است؛ از این‌رو، آگاهی دقیق و عمیق از معارف اسلامی و بهره‌گیری از آن در پژوهش، بازنگری و بومی‌سازی مبانی و مسائل علوم انسانی از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است.

توجه به این حقیقت راهبردی از سوی امام خمینی رحمته‌الله بنیانگذار جمهوری اسلامی، زمینه شکل‌گیری دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را در سال ۱۳۶۱ فراهم کرد و با راهنمایی و عنایت ایشان و همت اساتید حوزه و دانشگاه، این نهاد علمی شکل گرفت. تجربه موفق این نهاد، زمینه را برای گسترش فعالیت‌های آن فراهم آورد و با تصویب شورای گسترش آموزش عالی در سال ۱۳۷۷ «پژوهشکده حوزه و دانشگاه» تأسیس شد و در سال ۱۳۸۲ به «مؤسسه پژوهشی حوزه و دانشگاه» و در سال ۱۳۸۳ به «پژوهشگاه حوزه و دانشگاه» ارتقا یافت.

پژوهشگاه تاکنون در ایفای رسالت سنگین خود خدمات فراوانی به جامعه علمی ارائه کرده است که از آن جمله می‌توان به تهیه، تألیف، ترجمه و انتشار ده‌ها کتاب و نشریه علمی اشاره کرد.

این کتاب به عنوان منبع کمک درسی برای دانشجویان رشته های «تاریخ اسلام» و «تاریخ تمدن اسلامی» در مقاطع مختلف فراهم آمده است که البته دیگر علاقه مندان به این زمینه تحقیقی نیز می توانند از آن بهره مند شوند.

از استادان و صاحب نظران ارجمند تقاضا می شود با همکاری، راهنمایی و پیشنهادهای اصلاحی خود، این پژوهشگاه را در جهت اصلاح کتاب حاضر و تدوین دیگر آثار مورد نیاز جامعه دانشگاهی یاری دهند.

در پایان پژوهشگاه لازم می داند از تلاش های نویسنده گرامی، حجت الاسلام والمسلمین رحمت الله بانسی، و نیز ناظر محترم طرح، جناب آقای استاد صادق آینه وند تشکر و قدردانی نماید.

فهرست مطالب

مقدمه	۳

فصل اول: کلیات و مفاهیم

گفتار اول: مفاهیم	۹
۱. تاریخ‌نگاری	۹
۲. تاریخ‌نگری	۱۰
۳. نقد	۱۰
۴. اخباریگری	۱۱
۵. اصولگرایی	۱۱
گفتار دوم: شخصیت و حیات محدث قمی رحمته الله	۱۲
تولد و نسب	۱۲
ازدواج و فرزندان	۱۳
برخی صفات نیک و سجایای اخلاقی محدث قمی	۱۳
خوش رفتاری در سفر	۱۵
تأثیر سخن	۱۵
تهجد	۱۵
مرزبانی و دفاع از دین	۱۵
گوش ملکوتی	۱۷
تحصیل و سفرهای علمی	۱۷
بازگشت به نجف و رحلت	۱۹
۲. استادان	۱۹
۱-۲. آیت‌الله حاج آقا احمد طباطبایی قمی رحمته الله (م ۱۳۳۴ق)	۱۹
۲-۲. آیت‌الله حاج میرزا محمد ارباب قمی رحمته الله (م ۱۳۴۱ق)	۱۹
۳-۲. شیخ محمد حسین قمی رحمته الله	۲۰

٢٠	٤-٢. آقا شيخ ابوالقاسم قمى رحمته الله .....
٢٠	٥-٢. آيت الله سيد محمد كاظم يزدى رحمته الله (م ١٣٣٧ ق) .....
٢٠	٦-٢. حاج ميرزا حسين نورى رحمته الله (م ١٣٢٠ ق) .....
٢١	٧-٢. آيت الله سيد حسن صدر كاظمى رحمته الله (م ١٣٥٤ ق) .....
٢١	٨-٢. شيخ الشريعة اصفهانى رحمته الله (م ١٣٣٩ ق) .....
٢١	٩-٢. سيد ابوالحسن نقوى رحمته الله (م ١٣٥٥ ق) .....
٢١	٣. آثار علمى .....
٢٢	الف) تأليفات (چاپ شده) محدث قمى رحمته الله بر حسب علوم و فنون .....
٢٢	١. كلام و اصول عقايد .....
٢٢	١-١. فيض القدير فيما يتعلق بحديث الغدير .....
٢٢	١-٢. علم اليقين فى معرفة اصول الدين .....
٢٣	١-٣. سبيل الرشاد فى عقائد المبدأ والمعاد .....
٢٣	١-٤. ترجمه عقايد علامه مجلسى رحمته الله .....
٢٣	٢. درايه و حديث شناسى .....
٢٣	١-٢. شرح وجيزه شيخ بهائى رحمته الله .....
٢٣	٣. علم حديث و اخبار .....
٢٣	١-٣. شرح حِكْم نهج البلاغه .....
٢٣	٢-٣. مختصر الشمائل المحمدية عليه السلام .....
٢٤	٣-٣. سفينة البحار ومدينة الحكم والآثار .....
٢٤	٣-٤. شرح صد كلمه قصار (حكمة بالغة و مئة كلمة جامعة) .....
٢٤	٤. فقه و احكام دين .....
٢٤	١-٤. رساله در گناهان كبرى و صغيره .....
٢٥	٢-٤. ذخيرة الابرار فى منتخب انيس التجار .....
٢٥	٣-٤. غايه القصوى فى ترجمة عروة الوثقى .....
٢٥	٤-٤. نقد الوسائل (فصل و وصل) .....
٢٥	٥. اخلاق و آداب زندگى .....
٢٥	١-٥. نزهة النواظر فى ترجمة معدن الجواهر .....
٢٦	٢-٥. منازل الآخرة و المطالب الفاخرة .....
٢٦	٣-٥. مقامات العلية فى موجبات السعادة الابدية .....
٢٦	٤-٥. مختصر الابواب فى السنن والآداب .....
٢٦	٦. شعر و ادب و لغت .....
٢٦	١-٦. الدرة اليتيمة فى تتمات الدرة الثمينة .....
٢٦	٢-٦. الدر النظيم فى لغات القرآن العظيم .....
٢٧	٧. ادعيه و زيارات .....
٢٧	١-٧. الفوائد الرجبية فيما يتعلق بالشهور العربية .....

۲۷	۲-۷. تتميم تحية الزائر.....
۲۸	۳-۷. هدية الزائرين وبهجة الناظرين.....
۲۸	۴-۷. اللئالی المنثورة فى العوذات والاذکار المأثورة.....
۲۸	۵-۷. ترجمه كتاب جمال الاسبوع.....
۲۸	۶-۷. ترجمه مصباح المتعجد شيخ طوسى.....
۲۸	۷-۷. تحفة طوسية.....
۲۹	۸-۷. مفاتيح الجنان.....
۲۹	۹-۷. باقيات الصالحات فى الادعية والصلوات المندوبات.....
۲۹	۱۰-۷. دستور العمل.....
۲۹	۱۱-۷. ادعيه مأثوره.....
۲۹	۱۲-۷. رساله شرح دعای سمات.....
۲۹	۸. رجال و تراجم و انساب.....
۲۹	۱-۸. تحفة الاحباب فى نوادر آثار الاصحاب.....
۳۰	۲-۸. الفوائد الرضوية فى احوال علماء المذهب الجعفريه.....
۳۰	۳-۸. غاية المُنَى فى ترجمة المعروفين بالالقاب و الكنى.....
۳۰	۴-۸. طبقات خلفا و اصحاب ائمه و علما و شعرا (رساله‌اى در طبقات).....
۳۰	۵-۸. هدية الاحباب فى ذكر المعروفين بالكنى والالقاب والانساب.....
۳۰	۶-۸. الكنى والالقاب.....
۳۱	۹. تاريخ و سيره.....
۳۱	۱-۹. ترجمه لهوف.....
۳۱	۲-۹. كُحل البصر فى سيرة سيد البشر.....
۳۱	۳-۹. بيت الاحزان فى مصائب سيدة النسوان.....
۳۱	۴-۹. الفصول العلية فى مناقب المرتضوية.....
۳۱	۵-۹. نفس المهموم فى مقتل الحسين المظلوم (عليه السلام).....
۳۲	۶-۹. قرة الباصرة فى تاريخ الحجج الطاهرة.....
۳۲	۷-۹. نفثة المصدور فيما يتجدد به حزن يوم العاشورا.....
۳۲	۸-۹. هداية الانام الى وقايع الايام.....
۳۳	۹-۹. الانوار البهية فى تواريخ الحجج الالهية.....
۳۳	۱۰-۹. منتهى الآمال فى ذكر مصائب النبی والآل.....
۳۳	۱۱-۹. تنمة المنتهى فى وقايع ايام الخلفاء.....
۳۴	۱۲-۹. فيض الاعلام فى عمل الشهور ووقايع الايام.....
۳۴	(ب) آثار چاپ نشده.....
۳۷	دارندگان اجازه روائى از محدث قمى (رحمته الله).....

فصل دوم: گونه‌شناسی آثار محدث قمی

گفتار اول:	۴۰
الف) مروری اجمالی به برخی حوزه‌های تاریخ‌نگاری شیعه پیش از عصر محدث قمی	۴۰
۱. سیره معصومان (علیهم‌السلام)	۴۰
۲. نسب‌نگاری	۴۵
۳. رجال و شرح حال نویسی	۴۵
۴. فهرست‌نویسی	۴۶
۵. مقتل‌نگاری	۴۶
ب) مروری اجمالی بر تاریخ‌نگاری شیعه در عصر محدث قمی (رحمته‌الله)	۴۷
گفتار دوم: گونه‌شناسی موضوعی آثار تاریخی محدث قمی (رحمته‌الله)	۵۰
الف) تاریخ و سیره معصومان (علیهم‌السلام)	۵۰
۱. الفوائد الرجیة فیما يتعلق بالشهور العربیة	۵۰
۲. ترجمه لهوف	۵۱
۳. کحل البصر فی سیره سیّد البشر	۵۲
۴. بیت الاحزان فی مصائب سیّدۃ النسوان	۵۳
۵. الفصول العلیة فی مناقب المرتضویة	۵۴
۶. مختصر الشمائل المحمدیة	۵۵
۷. نفس المهموم فی مقتل الحسین المظلوم	۵۶
۸. قرة الباصرة فی تاریخ حجج الطاهرة	۵۷
۹. نفثة المصدور فیما یتجدد به حزن یوم العاشور	۵۸
۱۰. الانوار البهیة فی تواریخ الحجج الالهیه	۵۹
۱۱. منتهی الآمال فی ذکر مصائب النبی والآل	۵۹
ب) تاریخ خلفا	۶۵
۱. تتمۃ المنتهی فی وقایع ایام الخلفاء	۶۵
ج) رجال و تراجم‌نگاری	۶۷
۱. صحابه‌نگاری	۶۷
۱-۱. تحفة الاحباب فی نوادر آثار الاصحاب	۶۹
۲. شرح حال دانشمندان مسلمان	۷۰
۱-۲. طبقات خلفا و اصحاب ائمه و علما و شعرا (رساله‌ای در طبقات)	۷۰
۲-۲. الفوائد الرضویة فی احوال علماء المذهب الجعفریة	۷۰
۳-۲. غایة المنی فی ترجمة المعروفین باللقاب و الکنی	۷۲
۴-۲. هدیه الاحباب فی ذکر المعروفین بالکنی و الالقاب و الانساب	۷۲
۵-۲. الکنی و الالقاب	۷۳
۶-۲. فیض العلام فی عمل الشهور و وقایع الايام	۷۳
۷-۲. هدایة الانام الی وقایع الايام	۷۵

۷۶	۸-۲. رساله در کُنی و القاب.....
۷۶	۹-۲. رساله در رجال شیعه.....
۷۶	۱۰-۲. رساله در نسب حضرت عبدالعظیم (علیه السلام).....
۷۶	۱۱-۲. رساله در کنیه‌ها.....
۷۶	۱۲-۲. رساله در احوال بکیر بن اعین و فضل بن شاذان و احمد بن اسحاق قمی.....
۷۶	۱۳-۲. رساله در نسب دودمان خاتون آبادی.....
۷۷	۱۴-۲. تصحیح بعض اسماء الرجال.....
۷۷	۱۵-۲. الخصائص (رساله در خصائص اصحاب ائمه و علمای کبار).....
۷۷	۱۶-۲. رساله‌ای به فارسی در ترجمه مختصر مشاهیر علما، عرفا و شعرا.....
۷۷	۱۷-۲. مختصر رجال شیعه.....
۷۷	۱۸-۲. طبقات العلماء.....

فصل سوم: تاریخ‌نگری

۷۹	رابطه تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری.....
۸۲	۱. آغاز و غایت تاریخ در اندیشه محدث قمی (علیه السلام).....
۸۳	۲. محرک تاریخ در بینش محدث قمی (علیه السلام).....
۸۵	۳. مفهوم و کاربرد تاریخ در نگرش محدث قمی (علیه السلام).....
۸۸	۴. اصول و مبانی حاکم بر تاریخ‌نگاری محدث قمی (علیه السلام).....
۸۸	۱-۴. تعلقات مذهبی.....
۸۸	علم مطلق.....
۹۰	عصمت.....
۹۱	تغسیل و تکفین امام.....
۹۳	تقیه در سیره پیشوایان دین.....
۹۴	شهادت امامان.....
۹۶	۲-۴. بازتاب تفکر اخباریگری و اصولی در تاریخ‌نگری محدث قمی (علیه السلام).....
۹۷	تفاوت‌های اساسی نگرش اصولی و اخباریگری.....
۹۸	نقش و جایگاه تفکر اخباری و اصولی در اندیشه علامه مجلسی.....
۱۰۱	نقش و جایگاه تفکر اخباری و اصولی در اندیشه محدث نوری (علیه السلام).....
۱۰۷	۵. عینیت و بی‌طرفی در نقل اخبار و رعایت اعتدال در خبررسانی.....

فصل چهارم: تاریخ‌نگاری

۱۱۳	الف) روش و شیوه محدث قمی (علیه السلام) در ساخت یا بازسازی حوادث تاریخی.....
۱۱۴	۱. روش و شیوه محدث قمی (علیه السلام) در نقل حوادث تاریخی.....
۱۱۷	۲. روش‌های مختلف معرفی استنادها.....
۱۱۷	۱-۲. بیان کامل و دقیق سند.....

۱۱۸	۲-۲. ذکر نام کتاب و مؤلف آن
۱۱۹	۳-۲. ذکر کتاب بدون نام نویسنده
۱۱۹	۴-۲. ذکر نویسنده بدون نام کتاب
۱۲۰	۵-۲. نقل از کتابی به کتاب دیگر
۱۲۰	۶-۲. نقل از مؤلفی به مؤلف دیگر
۱۲۱	تذکر
۱۲۲	۳. اشتغال آثار تاریخی شیخ عباس قمی بر روایات و منابع غیرشیعی
۱۲۴	۴. استفاده از منابع تخصصی
۱۲۷	۵. دقت در ثبت دقیق تاریخ وقوع رویدادها
۱۲۹	۶. توضیحات جغرافیایی
۱۳۱	۷. ارزش‌گذاری منابع و بهره‌گیری از راویان مورد اعتماد
۱۳۳	۸. ادبیات تاریخ‌نگاری محدث قمی
۱۳۵	۹. برخی واژگان استخدامی محدث قمی رحمته‌الله برای بیان نظریات خود
۱۳۶	ب) منابع مورد استفاده محدث قمی رحمته‌الله در گزارش‌های تاریخی
۱۳۶	۱. منابع مکتوب
۱۳۷	۱-۱. منابع حدیثی
۱۳۸	۲-۱. منابع تاریخی
۱۴۰	۳-۱. رجال و تراجم
۱۴۱	۴-۱. دعا و زیارات
۱۴۱	۵-۱. مناقب
۱۴۲	۶-۱. کتاب‌شناسی
۱۴۲	۷-۱. تفسیری
۱۴۲	۸-۱. کلام و معارف
۱۴۲	۹-۱. متفرقات
۱۴۳	۲. منابع شفاهی
۱۴۳	ج) جایگاه نقد و تحلیل در تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته‌الله
۱۴۵	۱. نقش محدث قمی در مبارزه با خرافات و روایات جعلی
۱۴۷	۲. نقد کتابی به نام مقتل ابی‌مخنف
۱۴۷	۳. جواز لعن بر یزید
۱۴۸	۴. تکفین اسامه بن زید
۱۴۸	۵. حدیث کساء
۱۴۹	۶. محدث قمی رحمته‌الله و شناسایی تحریفات عاشورا
۱۵۰	۶-۱. حضور لیلا مادر حضرت علی اکبر در کربلا
۱۵۱	۶-۲. عروسی قاسم بن الحسن علیه‌السلام
۱۵۱	۶-۳. آمدن شیر به کربلا

۱۵۲	۴-۶. روایت مسلم گچکار
۱۵۳	۵-۶. طفلان مسلم
۱۵۴	۶-۶. حدیث کنیسه حافر
۱۵۴	۷. دفاع از جناب موسی مبرقع
۱۵۵	۸. جوانی و سفر به خراسان
۱۵۶	۹. سرداب غیبت و چاه صاحب الزمان علیه السلام
۱۵۸	۱۰. تبیین و توجیه روایاتی که در مذمت اصفهان است
۱۵۹	چند نکته مهم
۱۵۹	الف) سقیفه در تاریخ نگاری محدث قمی
۱۶۳	ب) قضاوت و داوری عقلانی در پذیرش یا رد اخبار تاریخی

فصل پنجم: نقد و بررسی

۱۶۹	الف) نقد و بررسی تاریخ نگاری محدث قمی رحمته الله
۱۷۱	۱. نقد محتوایی
۱۷۱	۱-۱. نذر عبدالمطلب
۱۷۲	۲-۱. شیرخوارگی پیامبر صلی الله علیه و آله
۱۷۳	۳-۱. مهمانی پر برکت
۱۷۴	۴-۱. تعداد کشته های دشمن در کربلا
۱۷۶	۵-۱. مدیریت امام سجاد علیه السلام در واقعه حژه
۱۷۷	۶-۱. هزار رکعت نماز
۱۷۹	۷-۱. فرود آمدن انگور و جامه از آسمان
۱۸۰	۸-۱. هدیه ای برای امام جواد علیه السلام
۱۸۱	۹-۱. سن امام سجاد علیه السلام در حادثه کربلا
۱۸۱	۱۰-۱. شهربانو مادر امام سجاد علیه السلام
۱۸۵	۱۱-۱. خوراک معاویه
۱۸۶	۱۲-۱. سن عمر بن سعد در حادثه کربلا
۱۸۸	۱۳-۱. غیرت سعد بن عباد
۱۸۹	۱۴-۱. برخورد امام حسین علیه السلام با لشکر حُر
۱۹۰	توضیح یک مطلب درباره توأبین
۱۹۳	۲. نقد منابع
۱۹۶	۳. روش و شیوه
۲۰۰	ب) جایگاه تاریخی محدث قمی رحمته الله در میان متأخران (معاصران)
۲۰۰	۱. نگاه تمجیدی
۲۰۲	۲. نگاه انتقادی
۲۰۵	۳. بسامد

نتیجه ۲۱۳

منابع و مأخذ ۲۱۵

نمایه‌ها

نمایه آیات ۲۲۷

نمایه روایات ۲۲۸

نمایه اشخاص ۲۲۹

نمایه مکان‌ها ۲۴۳

پیشگفتار

گذشتهٔ انسان از عواملی است که کنجکاوی بشر را برمی‌انگیزد و انسان در تاریخ پرفراز و نشیب خود نتوانسته به آن بی‌اعتنا باشد. از آنجا که «گذشته» تلخی‌ها، شیرینی‌ها و سوانح زشت و زیبای پیشینیان را باز می‌نمایاند، ذهن آدمی را به خود مشغول داشته و به آن عشق می‌ورزد. توجه انسان به ثبت و ضبط رویدادها سابقه‌ای طولانی دارد. پیش از آنکه بشر در صدد نوشتن تاریخ و حفظ آن با کتابت برآید، به ناچار حوادث را به حافظه می‌سپرد و دهان به دهان بازگو می‌کرد. فراموشی، بی‌دقتی، کج‌اندیشی، بدفهمی، اغراض شخصی، دخالت صاحبان قدرت و عوامل دیگر، از آفت‌های این شیوهٔ شفاهی بودند که شناخت واقعیت‌های تاریخ را دشوار می‌ساختند. بدین‌سان، بشر به ثبت و نوشتن تاریخ روی آورد. پیوند انسان با خط و کتابت می‌توانست بسیاری از مشکلات نقل شفاهی را برطرف سازد و نویدبخش صورت واقع‌گرایانه‌تری از تاریخ برای آیندگان باشد.

تاریخ‌نگاری شاخه‌ای از علم تاریخ است و از آنجا که یکی از ابعاد فرهنگ و تمدن به شمار می‌رود، اهمیت بسیار دارد. از نظر زمانی قدمت تاریخ‌نگاری به بلندای تاریخ بوده و از آغاز تاکنون را دربر می‌گیرد. اگرچه دربارهٔ تاریخ‌نگاری به‌ویژه تاریخ‌نگاری اسلامی که همیشه مورد توجه جدی مسلمانان بوده پژوهش‌های بسیاری شده است؛ ولی با وجود حلقه‌های مفقودهٔ فراوان در دانش تاریخ‌نگاری، باید آن را رشته‌ای جوان به شمار آورد. بدین‌جهت، به‌رغم دشواری‌های فراوانی، تلاش مستمر در این راه به‌منظور شناخت روش‌ها، دیدگاه‌ها و آرای تاریخی مورّخان ضروری است؛ چراکه با پژوهش در تاریخ‌نگاری هر گروه یا شخص است که می‌توان منابع او را ارزیابی کرد و گزارش‌های او را در بوتۀ نقد نهاد، داستان‌سرایی را از واقعیت‌های تاریخ تمییز داد و تأثیر گرایش‌های فکری جامعهٔ پیرامونی مورّخ را در نگارش تاریخ برنمود تا علاقه‌مندان به تاریخ را به درک دقیق‌تری از انگیزه‌ها، اهداف، مواد، روش و شیوه‌هایی که مورّخ در تدوین و نگارش حوادث تاریخی به‌کار برده، رهنمون ساخت.

شخصیت عالی‌مقام و آثار ارزشمند محدث قمی رحمته‌الله توجه محققان بسیاری را به خود جلب کرده است و هریک از زاویه‌ای به آن نگریسته و آن را بررسی و تحلیل کرده‌اند. با این حال، نکات و مطالب قابل توجهی درباره این مورخ گرانقدر و کتاب‌های هدایتگر او وجود دارد که به دلائلی کمتر اندیشه اهل نظر را به خود مشغول داشته است؛ که از جمله این موارد تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته‌الله و شناخت روشن‌تری از رویکرد او به تاریخ است.

به نظر می‌رسد از چند جهت پژوهشی کامل درباره تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته‌الله لازم بود؛ نخست اینکه، شیخ عباس قمی رحمته‌الله به عنوان مؤرخ و محدث شیعی در دوره‌ای می‌زیست که تاریخ‌نگاری شیعه در سایه برخی تحولات اجتماعی و فرهنگی قرار گرفته بود و عوامل متعددی در انحطاط آن از منظر علمی دخالت داشتند، به گونه‌ای که برخی دانشمندان متعهد همچون محدث قمی رحمته‌الله و استادش محدث نوری رحمته‌الله در واکنش به برخی تألیفات و اظهارنظرهای ناروا درباره تاریخ شیعه، به‌ویژه مقتل‌نگاری، دست به قلم شدند و آثاری تألیف کردند. با توجه به این شرایط ارزش تاریخ‌نگاری محدث قمی و شناخت آن بیشتر روشن می‌شود. جهت دیگر اینکه آثار تاریخی شیخ عباس قمی و در پی آن دیده‌گاه تاریخی این محدث نام آشنا تأثیر فراوانی بر جامعه عمومی شیعه داشته و در مجالس گوناگون مذهبی بسیار به آنها استناد می‌شود. از این رو، بررسی تاریخ‌نگاری او و در نتیجه شناخت و ارزیابی اخبار و گزارش‌های موجود در متون تاریخی و نیز درک بهتری از نظریات وی، مهم می‌نماید.

در پایان از همه عزیزانی که این کم‌بضاعت را مورد لطف خود قرار دادند، به‌ویژه استاد بزرگوار جناب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای ناصر باقری بیدهندی و استاد گرامی جناب آقای دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی، جناب حجت‌الاسلام و المسلمین آقای رمضان محمدی مدیر محترم گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دوستان عزیزم در گروه تاریخ پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، مسئولان و کتابداران محترم کتابخانه پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، کتابخانه تخصصی تاریخ اسلام، کتابخانه آیت‌الله بروجردی، کتابخانه دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام، کتابخانه شهرک مهدیه و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی نور که در سامان بخشیدن این پژوهش، مرا یاری کردند متواضعانه سپاسگزاری می‌کنم و سلامت و سربلندی ایشان را از خداوند متان خواستارم.

ومن الله التوفیق

رحمت‌الله بانشی

فروردین ۱۳۹۳

مقدمه

دانش تاریخ‌نگاری و پرداختن به آن رشته‌ای است با عمر کوتاه، پژوهش در این عرصه نه تنها برای شناخت روش‌ها و آرای تاریخی مورّخان ضروری است، بلکه به سبب دگرگونی‌هایی که امروزه در پژوهش و تبیین تاریخی رخ داده‌اند، راهی برای بررسی نقّادانه منابع تاریخی و مورّخان اسلامی به شمار می‌رود تا بتوان نوع نگرش و بینش مورّخان و به اصطلاح تاریخ‌نگاری آنان را نمایان کرد. چراکه تاریخ‌نگاری هر مورّخ بازتابی از نگرش آن شخص درباره جهان، انسان و جامعه پیرامونی اوست.

محدث بزرگوار، مورّخ و سیره‌نویس گرانقدر و عالم وارسته شیخ عباس قمی رحمته الله علیه در عصر قاجار (۱۱۶۰-۱۳۰۴ ش) و اوایل حکومت پهلوی می‌زیست. از قلم و اندیشه او نزدیک به یکصد اثر مکتوب در حوزه‌های مختلف علمی به یادگار مانده که بیشتر آنها چاپ و نشر یافته‌اند. هرچند آثار وی محدود به تاریخ نیست و دائرةالمعارفی از علوم مختلف شمرده می‌شود، ولی پرداخت بسیاری از آثار ارزشمند محدث قمی رحمته الله علیه به تاریخ و سیره معصومان علیهم السلام که مورد اقبال عموم جامعه قرار گرفت، از ایشان مورّخی نامدار در عصر حاضر ساخت. این کتاب با هدف شناسایی بینش و استخراج و شرح و توضیح روش‌ها و شیوه‌های به کار گرفته محدث قمی رحمته الله علیه در مقام نگارش تاریخ و معرفی آن در جایگاه یک مدل تاریخ‌نگاری، نگاشته شد. بدین سبب، پرداختن به موضوعاتی چون، وضعیّت تاریخ‌نگاری شیعیان در عصر نویسنده، جایگاه تفکر اخباری یا اصولی در اندیشه و آثار تاریخی محدث قمی رحمته الله علیه، مفهوم و رسالت تاریخ در انگاره مؤلف محترم، رویکرد وی درباره استفاده از منابع دست اول، تخصصی و نیز منابع اهل سنت، جایگاه نقد و تحلیل در تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته الله علیه و در پایان پاسخ به این پرسش اصلی که تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته الله علیه از چه روش‌ها، رویکردها و مبانی متأثر است؟ ضروری می‌نمود.

برخلاف اهمیت بسیاری که این موضوع از جهات گوناگون دارد، متأسفانه کمتر به آن به شکل متمرکز، فراگیر و پوشنده پرداخته شده است. اگرچه تحقیقات علمی و نوشتارهایی پراکنده، به‌ویژه پس از کنگره محدث قمی رحمته‌الله (۱۳۸۹ش) درباره این موضوع به دست آمدند، مانند: مقاله «سهم شیخ عباس قمی رحمته‌الله در شناسایی تحریفات عاشورا» از محمد صحتی سررودی، مقاله «منابع اخیر تاریخ عاشورا»، که بخشی از آن به معرفی نفس المهموم پرداخته است، از حجت‌الله جودکی، مقاله «چشم‌اندازی بر کتاب منتهی الآمال»، اثر صادق حسن‌زاده، پایان‌نامه‌ای با عنوان تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته‌الله در منتهی الآمال، از عباس شعبانی (دفاع‌شده در دانشگاه الهیات تهران) و نیز کتاب‌های «مفاخر اسلام» (جلد یازدهم و دوازدهم)، از استاد علی دوانی رحمته‌الله، «شناخت‌نامه محدث قمی رحمته‌الله» و «محدث ربانی»، ولی هیچ‌کدام از این آثار تاریخ‌نگاری محدث قمی را به صورت جامع و روشن بیان نکرده‌اند، بلکه تنها درباره برخی ابعاد تاریخ‌نگاری شیخ عباس قمی رحمته‌الله سخن گفته‌اند؛ زیرا موضوع کتاب‌های پیش‌گفته بیشتر در زمینه شرح حال و توصیف آثار وی بوده و به صورت علمی و منسجم تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته‌الله را پیگیری نکرده‌اند. برای مثال، کتاب مفاخر اسلام، هرچند به سبب ارتباط و تعاملی که نویسنده آن با مرحوم میرزا علی محدث‌زاده رحمته‌الله -فرزند محدث قمی رحمته‌الله - داشته است توانسته به دقت از شرح حال و آثار چاپ شده و چاپ نشده شیخ عباس قمی رحمته‌الله آگاهی بدهد و از این جهت اهمیت شایانی دارد، ولی بیشتر شرح حال و معرفی آثار بوده و تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته‌الله را نشان نمی‌دهد. چنان‌که کتاب‌های شناخت‌نامه محدث قمی و محدث ربانی نیز که مجموعه مقالات کنگره بزرگداشت محدث قمی رحمته‌الله هستند، بیشتر به شرح حال و معرفی آثار ایشان با رویکرد و زوایای مختلف پرداخته‌اند. اگرچه هرکدام از این کتاب‌ها در نوع خود ارزشمند هستند؛ ولی تاریخ‌نگاری محسوب نمی‌شوند.

اما مقاله «سهم شیخ عباس قمی رحمته‌الله در شناسایی تحریفات عاشورا» که سیر و تطوّر محدث قمی رحمته‌الله را از تألیف نفس المهموم در دوران جوانی تا نگارش منتهی الآمال در سال‌های پایانی عمر نویسنده پیگیری کرده و مدعی برخی تغییرات در اظهارنظر و برداشت‌های شیخ عباس قمی رحمته‌الله است، به‌رغم ابتکار خوبی که داشته، در زمینه‌ای خاص بوده و جامعیت لازم را ندارد. چنان‌که مقاله «منابع اخیر تاریخ عاشورا»، ضمن معرفی نفس المهموم و بیان برخی اختلافات در اصل کتاب و ترجمه علامه شعرانی، درصدد اثبات نوعی رویکرد

اخباریگری از سوی محدث قمی رحمته الله علیه در تألیف *نفس المهموم* است. این نیز دایره‌اش بسیار محدود بوده و نمی‌تواند تصویر کاملی از تاریخ‌نگاری وی را نشان دهد.

مقاله آقای صادق حسن‌زاده نیز با نگاهی خاص به منتهی‌الآمال، پس از معرفی چاپ‌های مختلف از این کتاب، مدعی است که هیچ‌یک از این چاپ‌ها نتوانسته‌اند متن صحیح و مورد نظر مؤلف را عرضه کنند و از دخل و تصرف‌هایی که در این اثر شده پرده برداشته است. سپس پرداخت مؤلف کتاب افزون بر سیره معصومان علیهم السلام به شرح حال امام‌زاده‌های معروف، اصحاب مشهور حضرات معصومان علیهم السلام و برخی سلاطین را از امتیازهای این اثر می‌شمرد و در آخر به برخی تحلیل‌های محدث قمی رحمته الله علیه در این کتاب و منابع مورد استفاده محدث قمی رحمته الله علیه می‌پردازد.^۱

شاید شبیه‌ترین اثر به این پژوهش، پایان‌نامه تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته الله علیه در منتهی‌الآمال، از آقای عباس شعبانی باشد^۲ که از حیث تتبع علمی تلاش بسیاری در آن شده و از آثار پیش‌گفته سود برده است.

نویسنده در این رساله که در سطح کارشناسی ارشد است، پس از اشاره به تاریخ‌نگاری شیعیان تا زمان مؤلف کتاب، شرح حال محدث قمی رحمته الله علیه و چگونگی مراجعه وی به منابع، رویکرد نویسنده منتهی‌الآمال را محدثانه می‌داند، به طوری که نه تنها در نگارش کتاب بیشتر از منابع حدیثی بهره گرفته، بلکه عمده مطالب آن در قالب روایات و احادیث تدوین شده است. ضمن آنکه منتهی‌الآمال از حیث دیدگاه، روش تاریخ‌نگاری، ارجاع‌ها، سندیت و محتوا نقد و بررسی شده است. رساله یادشده نیز همچون تحقیق‌های پیش‌گفته، به‌رغم تلاش فراوان و دقت‌های علمی، از آنجا که تنها به یکی از آثار تاریخی محدث قمی رحمته الله علیه پرداخته (چنان‌که رسالتشان همین بوده) در پاسخ به بسیاری از پرسش‌ها در زمینه تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته الله علیه ناتوان مانده و گاه به نتایجی دست یافته که چندان درست به نظر نمی‌رسد.^۳ با این حال نگارنده این سطور از رساله یادشده استفاده برده است.

اما پژوهش حاضر با دقت و مطالعه‌ای فراگیر در همه نوشتارهای تاریخی و تراجم‌نگاری

۱. کنگره بزرگداشت محدث قمی، محدث ربانی، ج ۲، ص ۶۴۵.

۲. این رساله چاپ نشده است.

۳. شرح و توضیح این بحث در فصل پنجم این پژوهش خواهد آمد.

محدث قمی رحمته الله به ریزکاوی تاریخ‌نگاری وی پرداخته تا روش تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته الله را کشف کند. از این رو، این نوشتار به سبب جامعیت، افزون بر ارائه مطالبی که در آثار پیش گفته از آنها یاد شد، به نکات دیگری نیز دست یافت. بنابراین، به نظر می‌آید امتیازهایی دارد؛ از جمله: شناسایی مفهوم و کاربرد تاریخ در نگاه محدث قمی رحمته الله، تبیین تأثیر اصول و مبانی عقیدتی شیخ عباس قمی رحمته الله در تاریخ‌نگاری وی، توجه نویسنده به تاریخ خلفا و دانشمندان مسلمان، روش محدث قمی رحمته الله در اعتبارسنجی منابع و گزارش‌ها، معرفی روش‌های مختلف وی در معرفی استنادات، بررسی ادبیات تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته الله، توجه به منابع تخصصی و اشتمال آثار تاریخی وی از روایات و منابع غیر شیعی، بررسی انتقادی برخی نقل‌ها و گزارش‌ها در متون تاریخی محدث قمی رحمته الله، تأثیر آثار وی بر مورّخان و نویسندگان بعدی و... .

در این پژوهش به‌طور طبیعی آثار تاریخی محدث قمی رحمته الله نخستین و اساسی‌ترین منبع هستند. این آثار (کتاب و رساله‌ها) که به بیش از سی عنوان می‌رسند که مشهورترین و مهم‌ترین آن عبارت‌اند از: منتهی الآمال، تنمة المنتهی، نفس المهموم، الانوار البهیة، بیت‌الاحزان، الفوائد الرضویة، الکنی والالقب، تحفة الاحباب و هدیة الاحباب. در این پژوهش افزون بر منابع یادشده به‌منظور بررسی و پیگیری برخی گزارش‌های موجود در متون آثار محدث قمی رحمته الله و نیز تحلیل یا شرح و توضیح روایات، دیدگاه‌ها و روش و شیوه‌های مورد استفاده مؤلف محترم و نیز معرفی مورّخانی که به آثار تاریخی شیخ عباس قمی رحمته الله مراجعه کرده‌اند، از منابع و مآخذ متعددی بهره برده شد. در یک نگاه کلی می‌توان این منابع را براساس ویژگی‌هایشان به موارد ذیل دسته‌بندی و به برخی از آنها اشاره کرد.

الف) کتاب‌های رجال و شرح حال‌نویسی

برای شناسایی و ارزیابی برخی روایات که در متون آثار تاریخی محدث قمی رحمته الله ذکر شده‌اند، به این دسته از منابع مراجعه شد. از جمله: رجال نجاشی، از ابوالعباس احمد بن علی نجاشی (م ۴۵۰ ق)، اختیار معرفة الرجال، از شیخ طوسی (م ۴۶۰ ق)، طبقات اعلام الشیعة (نقباء البشر)، از شیخ آقا بزرگ تهرانی (م ۱۳۸۹ ق) و مفاخر اسلام، از مرحوم استاد علی دوانی (معاصر).

ب) منابع حدیثی و کلامی

این دسته از منابع برای پیگیری، تحلیل، تطبیق و شاهد مثال مورد استفاده قرار گرفته‌اند، منابعی حدیثی مانند الکافی، از شیخ کلینی (م ۳۲۹ق)، مناقب آل ابی طالب، از ابن شهر آشوب (م ۵۸۸ق)، مدینه المعاجز، از سید هاشم بحرانی (م ۱۱۰۹ق)، بحار الانوار، از علامه مجلسی (م ۱۱۱۱ق) و منابع کلامی، همچون الارشاد شیخ مفید (م ۴۱۳ق)، الشافی فی الامامة، از شریف مرتضی (م ۴۳۶ق) و کشف المراد علامه حلی (م ۷۲۶ق).

ج) کتاب‌های تاریخ و سیره

برای بررسی حوادثی که مربوط به قرن‌های آغازین اسلام هستند به این منابع رجوع شده است: السیره النبویه، از ابن هشام حمیری (م ۲۱۸ق)، تاریخ الطبری، نوشته محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰ق) و مروج الذهب، اثر علی بن حسین مسعودی (م ۳۴۶ق).

د) منابع پژوهشی و تاریخ‌نگاری

این آثار به پیدایش علم تاریخ در اسلام و تحولات آن می‌پردازند؛ از این رو، در پژوهش حاضر برای آشنایی با ابعاد تاریخ‌نگاری در اسلام، شناخت زمینه‌ها، انگیزه‌ها، انواع و شیوه‌های تاریخ‌نگاری به آنها مراجعه شده است. برخی از آنها عبارت‌اند از: تاریخ‌نگاری در اسلام، از آقایان سید صادق سجادی و هادی عالم‌زاده، مسلمانان و نگارش تاریخ، از عبدالعلیم عبدالرحمن خضر و ترجمه صادق عبادی، ارزیابی روایات و منابع مکتوب امامیه، رساله دکتری دکتر نعمت‌الله صفری فروشانی.^۱

بی‌شک قلم‌زدن در وادی اندیشه و نگارش مردان بزرگ، به خصوص در مقام شناسایی و نقد و بررسی آثاری که در قلوب عموم مؤمنان جای دارند، کاری بس خطیر و جسارتی عظیم می‌طلبد. با این حال، از سر جسارت یا ارادت به موضوع یاد شده در صدد برآمدیم تاریخ‌نگاری محدث قمی رحمته الله علیه را بررسی کنیم. از آنجا که کتاب حاضر همچون دیگر آثار تألیفی، کاستی‌ها و

۱. این رساله که هنوز چاپ نشده به توصیف و آسیب‌شناسی انواع جریان‌ها و رویکردهایی تأثیرگذار بر سیره و تاریخ‌نگاری شیعیان پرداخته است.

خطاهای آن بسیار است، خاکسارانه دست مددخواهی به سوی همه اندیشمندان و محققان دلسوز و عاشق مکتب اهل بیت (علیهم‌السلام) دراز کرده تا نگارنده را از هدایت‌های روشن‌گر خویش محروم نسازند که به قطع، نظریات آنان محترم و مؤثر خواهند بود. از خداوند بخشنده پوشنده مسألت دارم از کوتاهی و لغزش‌های این بنده ضعیف درگذرد و دراین‌باره به روح بلند و ملکوتی عالم ربانی، حاج شیخ عباس قمی (رحمه‌الله) که در بارگاه الهی صاحب آبروست، توسل می‌جویم. در اینجا فرصت را مغتنم می‌شمارم و این اثر را به مرزبانان شریعت، حافظان سنگرهای ایدئولوژی، به‌ویژه به روح بلند و ملکوتی محدث ربّانی حاج شیخ عباس قمی (رحمه‌الله) تقدیم می‌کنم.

أُقَوِّضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ.

رحمت‌الله بانشی. فروردین ۱۳۹۳

فصل اول

کلیات و مفاهیم

گفتار اول:

مفاهیم

یکی از مشکل‌ترین مباحث در هر حوزه معرفتی، تعریف مفاهیم اصلی موجود در آن حوزه است. اگر تعریف‌هایی که از مفاهیم ارائه می‌شود تعریف‌های درست و دقیقی باشد، تبیین دیگر مباحث آن حوزه را آسان می‌سازد، به نظر می‌رسد در حوزه علم تاریخ آشفته‌گی جدی در تعریف مفاهیم اصلی وجود دارد. بدین معنا که در جمع پژوهشگران فارسی زبان اهتمام جدی برای ارائه تعریف‌های دقیقی از این مفاهیم که همیشه در بحث‌ها، گفتگوها و نگارش‌ها به کار می‌روند صورت نگرفته است و می‌توان گفت امروزه تاریخ به عنوان یک رشته علمی در حوزه زیرساخت‌های نظری و به تبع آن در حوزه مفاهیم پایه‌ای دچار آشفته‌گی و اغتشاش است. نکته دیگر آنکه، بسته به اینکه از زاویه چه مکتب و نحله‌ای به این دانش می‌نگریم تعریف‌های متفاوتی از مفاهیم آن پیدا می‌کنیم.^۱

۱. تاریخ‌نگاری

تاریخ‌نگاری توصیف مکتوب احوال و اعمال انسان به هر روش و مبتنی بر هر مکتب و رعایت هر شیوه تنظیم و تدوین، است.^۲ تاریخ‌نگاری انواعی دارد که سیره و مغازی، مقاتل و فتن و حروب یا تک‌نگاری درباره حوادث، انساب و تاریخ‌های عمومی از جمله آن است که در این میان، انساب، کهن‌ترین نوع تاریخ‌نگاری به شمار می‌رود. مراد از روش‌های نگارش تاریخ، صورت نقل و تألیف

---

۱. حضرتی، گفتگوهای در باب تاریخ‌شناسی و تاریخ‌نگاری، ص ۱۳-۲۴.

۲. سجادی و عالم‌زاده، تاریخ‌نگاری در اسلام، ص ۱۱.

مواد تاریخی است که عبارت‌اند از روش روایی، ترکیبی و تحلیلی. مقصود از مکتب‌های تاریخ‌نگاری نیز نوع دیدگاه‌ها، اندیشه‌ها، مقاصد و همچنین مواد، مضمون‌ها و موضوعات مورد توجه مورّخ در عرصه تاریخ است. مکتب تاریخ‌نگاری مدینه، عراق و ایران از جمله مکتب‌های تاریخ‌نگاری هستند. در پایان شیوه تدوین و تنظیم موارد تاریخی را در تحلیل نخست می‌توان به دو دسته تنظیم سال‌شمارانه و تنظیم موضوعی، فرهنگ‌نامه‌ای تقسیم کرد.^۱ مراد از تاریخ‌نگاری در این تحقیق بررسی انگیزه‌ها، اهداف و فواید، روش‌ها و شیوه‌های تدوین نگارش تاریخی است.

۲. تاریخ‌نگری

بحث تاریخ‌نگری بیشتر ذیل مباحث فلسفه تاریخ و جامعه‌شناسی تاریخی پیگیری می‌شود. به سخن دقیق‌تر، تاریخ‌نگری بیشتر ناظر به نگرش‌ها، رویکردها، مبانی و زمینه‌هایی است که به مباحث نظری و روشی مربوط می‌شود. منظور از تاریخ‌نگری در اینجا زاویه نگاه است که از آن، به تاریخ و حوادث تاریخی می‌نگرند و به سخن بهتر، نگرش تاریخی همان فهم مورخ از رسالت تاریخ است. موضوعاتی همچون مفهوم تاریخ، قانونمندی تاریخ، محرک و غایت‌مندی تاریخ در مبحث تاریخ‌نگری بررسی می‌شوند. یادکرد این نکته لازم است که بینش تاریخی و فکری و اعتقادهای مذهبی، از جمله عوامل مؤثر در تاریخ‌نگاری هستند، بدین معنا که آثار مورخان هر عصر بیانگر فضای فکری، بازتاب و پژواک دگرگونی‌های محیط فرهنگی و سیاسی آن دوره هستند. بنابراین، میان تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری ارتباطی وثیق و عمیق وجود دارد.^۲

۳. نقد

نقد، واژه‌ای است عربی و در لغت به معنی جدا کردن دینار و درهم خالص از ناخالص است. یعنی واریسی کردن چیزی تا نیک و بد آن شناخته شود.^۳ نقد در اصطلاح واریسی و بررسی نوشتار برای شناسایی و شناساندن زیبایی و زشتی، بایستگی و نبایستگی، بودها و نبودها و درستی و نادرستی آن است. برای دفاع از حق فرهنگی جامعه، کمک به خواننده و یاری نویسنده، نقد ضروری می‌نماید.

۱. رزم آرا، تاریخ‌نگاری؛ دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۴، ص ۳۰۲.

۲. حضرتی، گفتگوهای در باب تاریخ‌شناسی و تاریخ‌نگاری، ص ۱۵۹-۱۶۰.

۳. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۴۲۵.

البته ناقد یک اثر نیز باید ویژگی‌هایی چون تبخّر در موضوع و آراستگی به اخلاق انسانی داشته باشد تا نقدی درست و تأثیرگذار انجام دهد.^۱ در این پژوهش منظور نقد محتوا، منابع و روش است.

۴. اخباریگری

با توجه به گوناگونی رویکردها و مبانی اخباریان، ارائه دادن یک حکم کلی درباره آنها دشوار است؛ اما می‌توان گفت: اخباریگری در شیعه، جریانی فکری است که ادعا می‌کند فقط پیامبر ﷺ و معصومان علیهم‌السلام حق رجوع به قرآن دارند و افراد دیگر و عموم مردم باید به اخبار و احادیث مراجعه کنند، این گروه عقل و اجماع و در نتیجه اجتهاد را منکرند.^۲ با عنایت به پیشینه تاریخی اخباریگری، در واقع رواج و اطلاق عنوان اخباری بر گروهی خاص و با معنی و اصطلاح مشخص امروزی آن، از سده یازدهم هجری و با ظهور پیشوای حرکت نوین اخباری، یعنی محمدامین استرآبادی (م ۱۰۳۳ق) آغاز شده است. وی نخستین کسی بود که امامیه را به دو بخش اخباریان و مجتهدان تقسیم کرد.^۳

۵. اصولگرایی

اصولی بودن یا اصولگرایی، جریانی فقهی است در مقابل اخباریگری که احکام را از کتاب، سنت، عقل و اجماع استنباط می‌کند و معتقد است تنها اخبار نمی‌توانند مصدر همه تکالیف باشند. تقابل این دو گونه نگرش به فقه امامیه، بدون لحاظ عنوان‌های «اخباری» و «اصولی» در سده‌های نخستین اسلامی ریشه دارد.^۴ پس از درگیری شدید علمی میان اصولیان و اخباریان، در قرن دوازدهم هجری، مکتب اصولی به دست آیت‌الله وحید بهبهانی (م ۱۲۰۵ق) تثبیت شد و این مکتب در طول دو قرن اخیر تقریباً به صورت یکپارچه از سوی شیعیان امامیه پذیرفته شده است.^۵

۱. سلطانی، «ضرورت و شیوه نقد کتاب»، فصلنامه علمی-تخصصی آینه پژوهش، دفتر تبلیغات حوزه علمیه،

شماره ۱، ص ۱۰-۱۷.

۲. بهشتی، اخباریگری، ص ۲۸-۳۱.

۳. قیصری، «اخباریان»، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۷، ص ۱۶۰.

۴. همان جا.

۵. الگار، اصولیه، دائرةالمعارف جهان نوین اسلام، ج ۱، ص ۴۵۹.

گفتار دوم: شخصیت و حیات محدث قمی رحمته الله علیه

تولد و نسب

شیخ عباس قمی رحمته الله علیه مشهور به محدث قمی، حدود سال ۱۲۹۴ ق (۱۲۵۵-۱۲۵۶ ش) در شهر قم زاده شد. پدرش کربلانی محمدرضا مردی صالح و پرهیزگار بود.^۱ از اجداد حاج شیخ عباس، اطلاع چندانی در دست نیست، مگر در مقدمه دمع السجوم که فرزندش میرزا علی محدث زاده، نسب پدر خویش را چنین می آورد: «عباس بن محمدرضا بن ابی القاسم بن محمد قمی».^۲ بنابراین، تمام آگاهی ما همین می شود که جدّ اول وی ابوالقاسم و جدّ دومش محمد نامیده شده است. نام مادر محدث قمی رحمته الله علیه را زینب گفته اند که او نیز بانویی مؤمن و پارسا بوده است.^۳ چنان که محدث قمی رحمته الله علیه می گوید: «من هر موفقیتی دارم از برکت مادرم هست، زیرا ایشان سعی داشت همیشه مرا با طهارت شیر بدهد و از زنان متدینه بود».^۴ دفن او در قبرستان شیخان قم نشان از جایگاه بلند وی دارد. چون قبرستان شیخان از دیرباز مدفن عالمان و بزرگان دین بوده است.^۵ محدث قمی رحمته الله علیه دو برادر به نام های حاج شیخ مرتضی و حاج محمد و یک خواهر به نام فاطمه داشته است که هر سه در پرهیزگاری و تقوا معروف بوده اند.^۶

۱. قمی، فوائد الرضویه، ج ۱، ص ۳۷۷؛ ناصر الشریعه، تاریخ قم، ص ۳۴۰.

۲. قمی، دمع السجوم، مترجم شعرانی، ص ۸. ۳. دوانی، مفاخر اسلام، ج ۱۱، بخش اول، ص ۴۰.

۴. همان جا. ۵. همان جا.

۶. همان، ص ۴۱-۴۴.

ازدواج و فرزندان

درباره زندگی شخصی محدث قمی رحمته الله علیه گفته‌اند نخستین بار در شهر قم با دختر مرحوم آیت الله سید زکریا قزوینی، از علمای بزرگ شهر قم ازدواج کرد؛ ولی همسر او بنای ناسازگاری گذاشت و سرانجام از او جدا شد. شیخ عباس رحمته الله علیه پس از جدایی از همسر اولش با بی بی سکینه، دختر آیت الله حاج آقا احمد طباطبایی قمی رحمته الله علیه ازدواج کرد که فرزندان وی به نام میرزا علی، میرزا محسن، فاطمه و نجمه از این بانو متولد شدند.^۱

میرزا علی محدث زاده از واعظان و مبلغان برجسته قم، فرزند بزرگ محدث قمی رحمته الله علیه بود که در قبل و پس از رحلت پدر بزرگوارش سهم بسزایی در چاپ و انتشار آثار ایشان داشت. وی در سال ۱۳۵۴ ش، در تهران درگذشت و در قبرستان شیخان قم به خاک سپرده شد. تنها اثر چاپ شده وی کتاب اصحاب امام صادق علیه السلام است که کتابخانه مدرسه چهل ستون مسجد جامع تهران آن را در سال ۱۳۷۳ ش، چاپ کرده است.^۲ فرزند دوم محدث قمی، حاج میرزا محسن محدث زاده بود که او نیز در چاپ و انتشار آثار پدر تلاش فراوان نمود و در تهران مشغول تبلیغ دین و اقامه جماعت بود که سرانجام در ۲۶ اسفند ۱۳۸۷ ش، در هفتاد سالگی در مشهد مقدس به دیدار حق شتافت و در صحن نو حرم مطهر امام رضا علیه السلام به خاک سپرده شد.^۳ اکنون نوادگان محدث قمی همچون حسین آقا محدث زاده، فرزند مرحوم میرزا علی از محققان و نویسندگان کتاب اثر آفرینان و حجت الاسلام والمسلمین حاج شیخ مهدی محدث زاده فرزند مرحوم میرزا محسن، از فضلا و امام جماعت مسجد حاج عبدالله در تهران چراغ روشن این بیت معظم به شمار می‌روند.^۴

برخی صفات نیک و سجایای اخلاقی محدث قمی

مسئله اخلاق و تهذیب نفس در اسلام، اهمیت بسیار بالایی دارد، به طوری که از جمله اهداف نزول قرآن کریم، تربیت اخلاقی، تهذیب انسان و رشد و هدایت جامعه است و خصلت‌های اخلاقی ملاک ارزش انسان دانسته شده است؛ زیرا در مقام ستایش و تمجید پیامبران الهی،

۱. همان، ص ۶۰.

۲. کنگره محدث قمی، شناخت‌نامه محدث قمی، ص ۱۴۴.

۳. کنگره محدث قمی، محدث ربانی، ج ۱، ص ۳۷۳-۳۷۵.

۴. همان، ص ۸۷.

آنان را به جهت دارا بودن صفات اخلاقی نیکو می‌ستاید.^۱ برای مثال، حضرت ابراهیم (علیه السلام) را به دلیل داشتن سه صفت عالی اخلاقی ستوده، می‌فرماید:

«إِنَّ إِبْرَاهِيمَ حَلِيمٌ آوَاهُ مُنِيبٌ».^۲

در اهمیت اخلاق و تزکیه نفس همین‌بس که قرآن کریم رمز موفقیت رسول خدا (صلی الله علیه و آله) را در ایفای رسالت خویش و گسترش توحید، اخلاق نیکوی آن حضرت می‌داند و می‌فرماید:

«فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ».^۳

بسا سعادت انسانی سعادت‌مند که به کمالات و فضائل عالی فایز شود و چون ملکی به صورت انسانی جلوه‌گر شود و این جز با مجاهدت و کوشش در تهذیب نفس فراهم نگردد.

محدث قمی (رحمه الله) در کلیه اخلاق حسنه و ملکات فاضله انسانی برجسته بود و از سیمایش آثار صداقت، صفا، نجابت و خداترسی هویدا بود. بیانی شاکر و دل‌و‌زبانی ذاکر داشت، با رفتار، گفتار و کردارش مروج دین حنیف بود، یکی از ویژگی‌های اخلاقی وی آن بود که علاقه زاید الوصفی به مطالعه و کتابت داشت؛ چنان‌که همدرس و هم‌دوره‌اش علامه شیخ آقا بزرگ تهرانی (رحمه الله) درباره دوست صمیمی خود می‌نویسد: «من از همه عالمان بیشتر، با محدث قمی (رحمه الله) مأنوس و محشور بودم و مدت‌ها در حجره یکی از مدارس علمی نجف اشرف زندگی می‌کردیم، در این مدت او را انسانی نمونه، کامل، دانشمند و فاضل یافتم و به‌راستی که عنصری ارزشمند، پرواپیشه، فروتن، خوش‌اخلاق، پارسا... و سلیم‌النفس بود... او همواره مشغول نوشتن بود، عشق فوق‌العاده‌ای به نوشتن و تحقیق و تدوین داشت به‌طوری که هیچ امری نمی‌توانست او را از این کار باز دارد، تا اینکه پس از مراجعت از سومین سفر روحانی حج، بعضی از علما از معظم‌له خواستند تا برای تحکیم و گسترش حوزه علمیه قم در کنار آیت الله العظمی شیخ عبدالکریم حائری (رحمه الله) بماند، او اجابت کرد و در قم ماند و از اصحاب آیت الله حائری (رحمه الله) بود و به‌عنوان یکی از یاران مخلص و باوفای او خوانده می‌شد».^۴

۱. یوسفیان، اخلاق اسلامی، ص ۱۶.

۲. «همانا ابراهیم بردبار، بسیار مهربان و بازگشت‌کننده (به سوی خدا) بود» (هود: ۷۵).

۳. «در پرتو رحمت الهی، تو بامردم مهربان شدی، در حالی که اگر خشن، تندخو و سنگدل بودی از اطراف تو پراکنده می‌شدند» (آل عمران: ۱۵۹).

۴. تهرانی، شیخ آقا بزرگ، نقباء البشر، ج ۱، قسم سوم، ص ۹۹۸-۱۰۰۰.

خوش رفتاری در سفر

مرحوم حاج شیخ عباس قمی رحمته الله علیه با گروهی از تجار به سوریه مسافرت کرد، آنان می گفتند هر وقت ما به سیاحت می رفتیم، ایشان می نشست و مشغول مطالعه و تألیف می شد و هرچه اصرار می کردیم که با ما بیرون بیاید، امتناع می ورزید و شب ها هم که ما به خواب می رفتیم او مشغول مطالعه و تألیف می شد. باین حال، در سفر رعایت حال همراهان را می کرد و با آنان خوش رفتار بود و انس می گرفت و به طوری که نوشته اند در مسافرت، فردی شوخ طبع، خوش گفتار و نیکو رفتار بود.^۱

تأثیر سخن

از ویژگی های دیگر محدث قمی نفوذ کلمه وی بود، که چون سخنان و گفتارش از دل برمی خواست و خود به آنها معتقد بود و قبل از دیگران به آنها عمل می کرد، در شنوندگان و مخاطبان تأثیری ژرف و پایدار داشت، برخی از آنان که شرف صحبتش را دریافته و پای درس های اخلاق و مواعظ سودمندش حاضر می شدند، گفته اند: «سخنان نافذ آن مرحوم چنان بود که تا یک هفته انسان را از تمامی سیئات و پندارهای ناروا و گناهان باز می داشت و به خدا و عبادت متوجه می کرد». بسا کسانی که خوش نام نبودند و پس از افاضه حاج شیخ رو به کوی مردمی و انسانیت آورده بودند.^۲

تهجد

یکی دیگر از خصلت های پسندیده آن مرحوم پای بندی به نماز شب و شب زنده داری و قرائت قرآن و تلاوت ادعیه و اوراد و اذکار مأثور از ائمه معصومان علیهم السلام بود. فرزند بزرگش در این مورد می گوید: «تا آنجا که من به خاطر دارم بیداری آخر شب از آن مرحوم فوت نشد، حتی در سفرها».^۳

مرزبانی و دفاع از دین

امام صادق علیه السلام می فرماید: «عالمان پیرو ما، مرزبانان و سنگربانانی هستند که مراقب هجوم لشکر شیطان بر مرزهای ایمان اند و آنان را از تسلط بر مستضعفان فکری باز می دارند. بدانید!

۱. عبدالله زاده، محدث قمی حدیث اخلاص، ص ۵۱. ۲. همان، ص ۵۷.

۳. دوانی، مفاخر اسلام، ج ۱۱، بخش اول، ص ۱۲۹.

از پیروان ما کسانی که برای چنین مهمی به پا خیزند از کسانی که در روم برای گسترش اسلام جهاد می‌کنند، هزار مرتبه برترند، چراکه اینان از عقاید پیروان ما دفاع می‌کنند و آنان از جسم ایشان».^۱

حاج شیخ عباس قمی رحمته الله مصداق بارز عالمان دین‌باور و مرزبانان صدیق ایمان بود، عصر او یکی از دوران‌های هجوم فرهنگی دشمنان دین، به قلب اسلام و روحانیت بود. وی مقتضیات زمان خویش را می‌دانست و در برابر حوادث و وقایع تلخ زمان خویش به‌عنوان یک روحانی راستین، خود را از نظر علمی و فرهنگی آماده مقابله با توطئه‌های مخالفین کرد. او در عصر مشروطیت از سویی قیام مردم مسلمان ایران به رهبری روحانیت آگاه، در مقابل ستمگری‌ها و خونریزی‌های حاکمان ستمگر را می‌دید و از سوی دیگر، فعالیت روشنفکران غربزده و اسلام‌ستیز را مشاهده می‌کرد که چگونه دین و فرهنگ معنویت را کم‌رنگ کرده و فرهنگ مبتذل غرب را برای ملت بزرگوار ایران به ارمغان می‌آورند.

در چنین شرایطی حاج شیخ عباس رحمته الله در مقام یک عالم متعهد وارد صحنه شد و با نگارش کتاب‌های متعدد در موضوعات مورد نیاز جامعه، مردم را با معارف دینی آشنا و در مقابل هجوم فرهنگی دشمنان اسلام بیمه کرد.

او افزون بر اینکه در سنگر قلم از کیان تشیع سرسختانه دفاع می‌کرد و در این مسیر لحظه‌ای آرامش نداشت، مجالس درس و سخنرانی‌هایش نیز هدایت‌آفرین بود. وی با مسافرت‌هایش به شهرهای قم، تهران و مشهد به سخنرانی و موعظه می‌پرداخت و روی منبر، منکرات روزافزون جامعه را به مردم گوشزد می‌کرد. بدین جهت از سوی تشکیلات مخوف «کمیته مجازات»^۲ به جرم افشاگری علیه آمریکاییان بدین‌گونه تهدید به مرگ شد: «آقای آقا شیخ عباس قمی... شنیده‌ایم که در منبر از آمریکایی‌ها حرف بد می‌زنید. اگر شنیده شد که دو مرتبه از این‌گونه مزخرفات بگویید و تکذیب نکنید، همین دوشنبه به ضرب گلوله شکمت را... پاره و پردود خواهیم کرد».^۳

۱. طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۸.

۲. «کمیته مجازات» دسته‌ای مخفی و سرّی بود که پس از مشروطه و در سال‌های ۱۳۳۴ تا ۱۳۳۵ق، با هدف مبارزه با فساد در تهران تشکیل شد، ولی در واقع دست‌های پنهان و آلوده و وابسته به انگلیس کارگردانی آن را به عهده داشتند.

۳. کنگره محدث قمی، شناخت‌نامه محدث قمی، ص ۱۱۰.

گوش ملکوتی

مرجع تقلید بزرگ، مرحوم آیت الله حاج شیخ محمدعلی اراکی رحمته الله درباره مکاشفه‌ای که خود از محدث قمی رحمته الله شنیده، می‌گوید: هنگامی که محدث قمی رحمته الله در ایام فاطمیه، در منزل حاج سید علی بلورفروش منبر می‌رفت، فرمود: در ایام اقامت در نجف اشرف، روزی با شخصی – که گویا حاج سید محمد، پسر حاج آقا حسین قمی بود – به زیارت قبور وادی السلام رفتم. وقتی از دروازه پا بیرون گذاشتم، صدایی به گوشم آمد؛ صدایی مثل نعره شتر، وقتی زخم پشت او را با آهن سرخ کرده می‌سوزانند و درمان می‌کنند. به طفلی که همراهم بود، گفتم: صدایی به گوش من می‌آید، به گوش شما هم می‌رسد؟ گفت: نه. هرچه نزدیک‌تر می‌شدیم، صدا بلندتر می‌شد. تا رسیدیم به قبرستان و دیدیم که گروهی سر قبری حلقه زده‌اند و این صدا از میان آنهاست. باز به او گفتم: صدا را می‌شنوی؟ گفت: نه. معلوم شد جنازه‌ای آورده‌اند و این صدا از آن جنازه است که می‌خواهند در قبر بگذارند.^۱

آیت الله اراکی رحمته الله که خود یکی از کسانی است که این مکاشفه را از محدث قمی شنیده است، می‌افزاید: این مکاشفه‌ای بوده است برای حاج شیخ عباس رحمته الله؛ یعنی پرده از گوش او برداشته شده بود؛ ولی از گوش حاج سید محمد برداشته نشده بود. این مطلب مقام والا و پارسای محدث قمی رحمته الله را نشان می‌دهد.^۲

ناگفته پیداست که این پژوهش را مجالی برای واکاوی همه ابعاد زندگی معنوی و معرفی سجایای اخلاقی محدث قمی رحمته الله نیست، زیرا پرداختن به این موضوع، خود مثنوی هفتاد من کاغذ شود. بدین جهت، آنچه در این مختصر مورد توجه قرار گرفت، ارائه شرحی مختصر درباره چند ویژگی اخلاقی محدث قمی رحمته الله، از سر ارادت به مردان خدا بود.

تحصیل و سفرهای علمی

محدث قمی رحمته الله تحصیلات مقدماتی، یعنی صرف و نحو، منطق، معانی، بیان و بدیع و سطح (فقه و اصول) را نزد استادانی چون آیت الله احمد طباطبایی قمی رحمته الله و آیت الله حاج میرزا محمد

۱. مطهری، آشنایی با قرآن (مجموعه آثار)، ج ۲۶، ص ۵۱۶، شهید مطهری این داستان را از دو تن از مراجع تقلید شنیده که یکی از آنان آیت الله سید محمد رضا گلپایگانی بوده است.

۲. کنگره محدث قمی، شناخت‌نامه محدث قمی، ص ۷۵.

ارباب قمی رحمته الله در شهر قم فرا گرفت.^۱ سپس در سال ۱۳۱۶ق، در ۲۲ سالگی برای تکمیل درس خود رهسپار نجف اشرف شد و در حلقه درس مدرسان آن حوزه علمی به‌ویژه محدث نامی، حاج میرزا حسین نوری رحمته الله درآمد.^۲

محدث قمی رحمته الله در هنگام سکونت در نجف نیز مانند زمانی که در قم بود، برای تهیه کتاب بسیار در تنگنا بود؛ چنان‌که خود گفته است دوست داشته کسی باشد که وی برایش کار کند و از کتابخانه آن شخص استفاده کند؛ ولی همین‌که به استاد و مریدش محدث نوری رحمته الله پیوست، این مشکل حل شد؛ زیرا استاد دارای کتابخانه ارزشمندی بود و شاگرد مستعد، ضمن استفاده از وجود استاد و استنساخ برای او، از کتابخانه پرمایه و کم‌نظیر او در عتبات بیشترین بهره را برد.^۳

محدث قمی رحمته الله در مدت سه سال اقامت در نجف اشرف، در کنار درس و بحث، به تألیف نیز مشغول بود. از جمله در همین زمان بود که کتاب حلیۃ المتقین علامه مجلسی رحمته الله را خلاصه‌نویسی کرد و نامش را مختصرالابواب نهاد. همچنین کتاب خاتمه کتاب بزرگ مستدرک الوسائل محدث نوری رحمته الله را استنساخ نمود.^۴

شیخ عباس قمی رحمته الله پس از مرگ استادش محدث نوری رحمته الله در سال ۱۳۲۰ق، کتاب تحیة الزائر را که بعد از وفات وی ناتمام مانده بود، تکمیل کرد و آن را تتمیم تحیة الزائر نامید.^۵ او پس از حدود شش سال به قم بازگشت و در درس و بحث برخی علما، به‌ویژه حاج میرزا محمد ارباب قمی رحمته الله، حاضر شد و از کتابخانه او نیز بهره گرفت.^۶

حاج شیخ عباس قمی رحمته الله پس از ده سال اقامت در قم، در سال ۱۳۳۲ق، در یک سفر زیارتی به مشهد مقدس سفر کرد؛ ولی به پیشنهاد آیت‌الله حاج آقا حسین قمی رحمته الله در مشهد ماندگار شد. وی در مدت اقامت ۲۲ ساله خود در مشهد توفیق یافت کتاب‌های متعددی تألیف کند که شرح آن خواهد آمد.^۷

۱. دوانی، مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۴۵-۲۳۶.
 ۲. حسن الامین، مستدرکات اعیان الشیعه، ج ۱، ص ۸۲.
 ۳. تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، قسم سوم، ص ۹۹۸.
 ۴. همان، ص ۹۹۹.
 ۵. باقری شبستری، محدث نامه، ص ۱۱.
 ۶. دوانی، مفاخر اسلام، ج ۱۱، ص ۵۶.
 ۷. تهرانی، نقباء البشر، ج ۱، قسم سوم، ص ۹۹۹-۱۰۰۰.